

האוניברסיטה

כתביעת של האוניברסיטה העברית בירושלים

יוצא לאור על-ידי המחלקה להסברה וליחסי-ציבור
בעריכת יהודה האזרחי

נדפד 16 חוברת ב' סיוון תשל"א, יוני 1971

התוכן:

5	טור ראשון
6	דינאמיות של מסורות מאת ש. נ. אייזנשטדט
15	בניינים ובסיסים, נטיות וגזירות מאת עוזי אורנן
23	פסבדולוגיות וביבליותראפיה מאת משה ד. כספי
31	פנאי ונופש בחברה המודרנית מאת הלל רסקין
40	הדברת נגעי צמחים בדרכים קולטוראליות מאת יצחק הרפז
45	יציאת רוסיה נוסח מנחם מנדל מאת חנא שמרוק
56	יהודי ליטא ומלחמתם בגרמניה הנאצית מאת דב לוין
66	"אגודת האקדמיים העבריים", 1918 מאת שושנה הלוי
71	מכתבים למערכת
73	ציון ספרים
77	בין השוחרים

עיצוב ועטיפה — אריאל ורדי ; תצלומים — ו. בראון, א. ברנהיים,
ד. חריס, א. סטרז'מיסטר, ר. שורין, אוסף ד"ר בצלאל נרקיס ;
לוחות פוטואופסט — א. פיקובסקי ; נדפס בדפוס קואופרטיבי
"אחזה", ירושלים.

יהודי ליטא

ומלחמתם בגרמניה הנאצית

מאת דב לוין

טוריה הליטאית. עם זאת יש להדגיש, שיהודי וילנה כבר נלחמו בפועל, במסגרת הצבא הפולני, נגד הגייסות הגרמניים במלחמה הקצרה בספטמבר 1941. כמו כן המשיכו לוחמים יהודים תושבי ליטא להילחם בגרמנים ובבעלי-בריתם — כחיילים וכפרטיזנים — גם לאחר שחרור ליטא ועד כניעת גרמניה במאי 1945. פרק הזמן הרלבנטי לנושא מתחיל איפוא ב־1 בספטמבר 1939, ומסתיים ב־8 במאי 1945, עם סיום מלחמת העולם השנייה באירופה.

נקודת-המוצא העיקרית של האירועים המרכזיים הנדונים במחקר מעוגנת, כאמור, ביהודי ליטא ובטריטוריה הליטאית, כפי שהוגדרו לעיל. עם זאת אין להימנע מלהכליל בו את פעילותם המלחמתית של יהודי ליטא, שנקלעו בדרכים שונות לאחר פרוץ המלחמה לבריה"מ שעדיין היתה אז בלתי-כבושה. התחום הגיאוגרפי של הלוחמה הפעילה של יהודי ליטא בגרמנים מקיף איפוא אף את כל מקומות ההתארגנות וזירות הקרב, שבהם השתתפו היהודים במספרים ניכרים, הוזה אומר: קטע רחב של מרכז רוסיה האירופית ומערבה, המהווה מעין משולש, שקודקודו בעיר גורקי על נהר וולגה ושתי צלעותיו מתרחבות מערבה לכיוון הים הבאלטי, והוא כולל, פרט לטריטוריה הליטאית, גם חלק מן הטריטוריות של ביילורוסיה, לאטביה, פולין ופרוסיה המזרחית.

מבנה המחקר נקבע במידה רבה בהתחשב עם המציאות המסוימת של יהודי ליטא בתקופה הנדונה, וכן על-ידי הדינאמיקה של האירועים. כך, למשל, חייבו מהות הנושא והיקף מרכיביו אבחנה סכימאטית של פעילויות הלוחמה של היהודים משני צדי החזית הסובייטית-גרמנית: בטריטוריה של ליטא הכבושה — מחד גיסא, ובזירות הקרב האחרות —

במשך עשרים-וחמש שנים שחלפו מאז השואה ועד היום, פרסמה ההיסטוריוגרפיה היהודית והלא-יהודית עובדות לא-מעטות על השתתפותם של יהודי ליטא במלחמה בגרמניה הנאצית, בתקופת מלחמת העולם השנייה. אולם מרביתן של עובדות אלה היו חלקיות, סתומות או מגמתיות, ובעיקרן לא השתלבו זו בזו, ולפיכך אין בהן כדי להסביר את הרקע ואת ההתהוות של המאורעות. אין צריך לומר, שדבר זה קשור במידה רבה בחורבנה של ליטא ההיסטורית וגם במצבה המדיני של ארץ ליטא בימינו. הגיעה איפוא השעה לחקור ולתאר בצורה כוללת את חלקם של יהודי ליטא במסגרות הלחימה הפעילה בנאצים, תוך ניתוח והסבר התופעה מבחינת היקפה, טיבה ועוצמתה.

התחום של "יהודי ליטא" לגבי מחקר זה איננו גבולות ליטא המצומצמת, כפי שהיו בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, אלא גבולותיה המדיניים של הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית הליטאית, כפי שנקבעו ב־1940, וכפי שהגם היום, ובתוכם גם חבלי וילנה, שווינצ'יאן, טרוקי ואיישישוק, שסופחו לליטא בתחילת מלחמת העולם השנייה, שנה וחצי לפני הכיבוש הגרמני. וזאת, משום שבמשך מרבית מלחמת העולם השנייה נכלל איזור זה במסגרת של מימשל מינהלי אחיד, של הליטאים, של הסובייטים ושל הגרמנים, ובעיקר משום הגורל האחד אשר פקד את היהודים בתחומו.

תקופת הכיבוש הנאצי בליטא החלה ב־22 ביוני 1941, הוא יום הפלישה של חילות גרמניה לבריה"מ בכלל ולליטא בפרט, והסתיימה ב־27 בינואר 1945, הוא יום גירושם על-ידי הצבא הסובייטי ובכללו הדיביוזיה הליטאית, מעיר הנמל קלאיפדה (ממל) — היישוב האחרון שהחזיקו הגרמנים בטרי-

עבודת

דוקטור

עבודת-הדוקטור של דב לויין על הנושא "השתתפות יהודי ליטא במלחמה בגרמנים במלחמת העולם השנייה" נכתבה לכתחילה בהדרכתו של ד"ר שאול אש ז"ל, ולאחר-מכן בהדרכתם של ד"ר יהודה באואר וד"ר יונתן פרנקל. ד"ר דב לויין עצמו היה שותף למאורעות המתוארים בעבודת-הדוקטור שלו, בהיותו פרטיזן במלחמת העולם השנייה. עם זאת, הקדיש מספר שנים להכנת מחקרו, ובמהלך העבודה הסתמך על חומר תיעודי רב, שבחלקו נאסף על-ידיו במיוחד באמצעות ראיונות עם לוחמים מהדיביזיה הליטאית הלאומית ומיחידות הפרטיזנים.

אנו מביאים להלן שני קטעים מעובדים מתוך עבודת-המחקר. בפרק הראשון, מסביר ד"ר דב לויין את נושא מחקרו, אופיו והיקפו, וכן גם את בעיות גישתו להשגת חומר תיעודי, המשמש כבסיס למחקר. הפרק השני נסוב על מלחמתם של יהודי ליטא בגרמנים במסגרת הדיביזיה הליטאית הלאומית, בתקופת מלחמת העולם השנייה.

כבר בשנים אלה, והשתקפותה המוחשית בהידרדרות היחסים בין יהודי ליטא ובין האוכלוסיה הלא-יהודית: (2) צמיחה וגיבוש של כוחות יהודיים צעירים, אשר היוו פוטנציאל עיקרי של הלוחמים במסגרת כוחות המרי והצבא הסדיר. כמו כן מודגשות בחלק הזה התכונות הדימוגראפיות שהטביעו את חותמן, לאחר מכן, על צורת הלחימה בנאצים ועל תוכנה — הכוונה בעיקר לייחוד התרבותי-לאומי, שיעקב לשצ'ינסקי הגדירו במלים הבאות: "[היהודי] הליטאי הוא הכי פחות מתבולל, אף כי אינו דתי ביותר. לגבי הנקודה היהודית הוא עקשני ומסור למסורת הלאומית... בערי ליטא ועיירותיה דיברו עברית לא גרועה מאידית. בשום מקום בעולם לא היתה אינטליגנציה יהודית לאומית כמו בקובנה, וילנה ושאר ערי השדה שבסביבתן."¹

החלק השני עניינו ביהודים הליטאיים, שהגיעו לבריה"מ במלחמת העולם השנייה והשתתפו בפועל במלחמה במסגרת צבאית סדירה, רובם בדיביזיה הליטאית, שבה היוו בשלב מסויים רוב יחסי, ואולי אף רוב מוחלט. האירועים הפוליטיים המרכזיים בזירה זו החריפו אותה שעה במיוחד משום חתירתה המתמדת של בריה"מ לשוב ולהיאחז בכל מחיר בעמדותיה בחוף המזרחי של הים הבאלטי, כפי שפעלה בשעתה רוסיה הצארית וכפי שהדבר צפוי מצד "איזושהי רוסיה שלא תהיה" — כדברי הגנרל ה"לבן" דניקין — "בין אם תהיה זו רוסיה אדומה, ורודה, לבנה או שחורה".² הארת הרקע של הקמת הדיביזיה הליטאית ושל מסגרת הלחימה הפרטיזנית

מאידך גיסא. חלוקה סכימאטית זו עומדת במבחן הביקורת גם בתוקף קיומן של מסגרות לחימה אופייניות בכל אחד משני צדי החזית, דהיינו: מסגרות לחימה מחתרתיות-פארטיזניות בליטא הכבושה, ומסגרות לחימה של צבאות סדירים בשאר הזירות. במציאות קרה, שמשפחות יהודיות מליטא נתפצלו עם פרוץ המלחמה לשני עברי החזית, תוך צירוף מקרים עיוור. ידועים מקרים לא-מעטים, בהם הצליח אחד הבנים ממשפחה יהודית לחצות את הגבול הסובייטי הישן ולהגיע לעומק בריה"מ, להתגייס שם ליחידה צבאית סדירה, בעוד שאחיו, אשר גיסה להימלט יחד עמו, נעצר ונאלץ לחזור, ואם זכה להיוותר בחיים אחרי גלי הרציחות הראשונים, היה עשוי להצטרף לאחד מארגוני המחתרת או לפרטיזנים. היקלעותם של בני משפחה אחת למסגרות לחימה שונות, משני צדי החזית, היתה מקרית לחלוטין, אך משום המוניותה של התופעה אפשר לומר שהאבחנה הסכימאטית שהובאה לעיל תופסת והכרחית. יתר על כן, שתי מסגרות הלחימה העיקריות שבהן פעלו יהודים — הדיביזיה הליטאית בצבא האדום והתנועה הפרטיזנית — היו בעלות רקע פוליטי משותף וכמה מבין אישיהן המרכזיים אף פעלו, בשלב מסויים, בכל אחת משתייהן.

חלקו הראשון של המחקר דן ברקע החברתי-כלכלי-תרבותי של כלל יהודי ליטא העצמאית, עד השעה שבה נאלצה יהדות זו להתפצל לשניים מכורח המציאות המלחמתית. הדגש בחלק זה מושם בעיקר על תקופת "ערב החורבן" דהיינו משנות השלושים ואילך, תוך התייחסות מיוחדת לשתי תופעות, שיש להן השלכות וקשר גנטי למהות הלחימה הפעילה של יהודי ליטא בתקופת השואה: (1) הבשלתה ההדרגתית של השואה

¹ "לשטשינסקי, «חורבנה של יהדות ליטא», הצופה, 8.4.1945.
² A. L. Denikin. Ocherki Russkoi Smuty, V. Berlin 1926. p. 139.

קבוצה של פרטיזנים ביערות ליטא.

הפרטיזניות עמדה נגד עינינו הבעייתיות המיוחדת לנושא זה, שבוטאה על-ידי אחד מראשוני החוקרים של השואה. הוא אומר: „מתוך גישה רומנטית חטאו שני המחנות, גם המחנה הלאומי וגם המחנה הקומוניסטי, לעקרונות המחקר המדעי, וסיפורי בדים שדרכם להיות צצים ונפוצים בתקופות משבר כאלה נתגלו עליהם כעובדות, בלי לבדוק את מהימנותם; להבא יקשה על איש-המדע להשתחרר מן המיתוס החדש, שכבר היכה שורשים עמוקים בתודעה ההיסטורית שלנו.“³ בעקיפין יש בדברים אלו כדי לרמוז גם לחוקר, שהוא עצמו נימנה בשעתו עם אותה מסגרת הנחקרת כיום על ידו. המסקנה שהתבקשה מכאן אכן הוסקה במיטב המאמצים: ביקורתיות יתר לגבי המקורות היהודיים כמו לגבי המקורות הלא-יהודיים.⁴

בהשוואת ארגוני המחתרת בארבעת הגיטאות: וילנה, קובנה, שאבלי ושווינצ'יאן, הוצבו המטרות הבאות: בדיקה של כל אחת מהתופעות השונות העיקריות, בכל אחד מהאר-

הליטאית מבחינה פוליטית, היסטורית וצבאית, עשויה לסייע להבנת האופי המיוחד של היחידה הזו, תפקידה ותיפקודה, ומתוך כך היא עשויה אף לגלות שורשי תופעות מיוחדות-במינן שהבדילוה מיחידות אחרות בצבא האדום וכתוצאה מכך קבעו לא כמעט את מעמדם של החיילים היהודים בתוכה. על-ידי הבהרת הגורם הפוליטי ניתן גם להבין את פשר האפשרות המסויימת שניתנה לחלק מיהודי ליטא להשתתף במלחמה הפעילה בגרמנים, במסגרות צבאיות שונות, וכמו כן להבין את התנאים המיוחדים שהשפיעו על קיום הווי יהודי בתוך חלק מהמסגרות הללו.

החלק השלישי עניינו יהודי ליטא שנותרו תחת הכיבוש הנאצי הרצחני, ובעיקר החלק הקטן ששרד מהם לאחר הפרעות, הגירושים ומבצעי ההשמדה השיטתיים. עם תיאור המניעים והתהליכים של הקמת ארגוני מרי בארבעת הגיטאות המרכזיים ששרדו — וילנה, קובנה, שאבלי ושווינצ'יאן — צוינו גילויי המרי הסביל, שהשיבותו עצומה כשלעצמה, בצורה שולית בלבד. נגיעה ישירה יותר לנושא המרכזי שלנו יש בגילויים הספונטאניים המובאים לתיאור התנגדות יהודית אלימה נגד הרוצחים. תיאור העובדות על נושא זה מבוסס לא רק על תיעוד יהודי, אלא גם על תיעוד נאצי. במיון ובעיבוד החומר על ארגוני המחתרת ועל הלחימה במסגרות

³ פ' פרידמן, „חקר תקופת השואה ובעיותיו“, יד ושם, ג, ירושלים תשי"ט, עמ' 29.

⁴ ראה גם א"צ בראון וד' לוין: „תולדותיה של מחתרת“ — הארגון הלוחם בקובנה במלחמת העולם השנייה. ירושלים תשכ"ב, 422 עמודים.

ארכיוניים מדויקים, כגון שלושת ספרי הזכרונות של הקומי-סאר הפוליטי של הדיביזיה הליטאית מ' מאציאוסקאס. בסוג זה של מקורות נכללים גם הפרסומים היהודיים שראו אור בעת התרחשות האירועים הנדונים במחקר, כגון גליונות העתון היהודי „איניקייט“, שהופיע בבריה"מ בשנים 1942—1948, וכתבי-העת היהודיים בארץ-ישראל ובמקומות אחרים. וניתן להוסיף עליהם אחדים מהפרסומים וספרי-הזכרונות שהופיעו בעברית ובלועזית עד עצם היום הזה.

כאן המקום להזכיר שני מחקרי סיכום, שהופיעו לאחרונה בבריה"מ ועניינם — השתתפות אזרחי ליטא בלחימה האנטי-נאצית במלחמת העולם השנייה; האחד עוסק בתנועה הפר-טיזנית, והשני — בצבא האדום. המחקרים הסתמכו הן על החומר הארכיוני החסוי והן על פרסומים שהוזכרו לעיל, שגם אנו שאבנו מהם מידע מקביל. הספר על התנועה הפרטיזנית בליטא מאת פ. שטאראס, שפורסם על-ידי המכון למארכסיזם-לניניזם בריפובליקה הסובייטית הליטאית,⁵ מתבסס (אם כי תוך ביקורת) גם על המחקר הסיכומי על גיטו קובנה שהופיע בישראל. הואיל וזו הפעם הראשונה, שהספרות הליטאית הסובייטית מתייחסת לפרסומים שהופיעו בישראל בכלל ובהוצאת „יד ושם“ בפרט, יש עניין בהבאת הקטע המדובר בשלמותו: „ב-1962 הופיע בירושלים (ישראל) ספרם של א' בראון וד' לוי (פרטיזנים לשעבר בפלוגות ביערות רודניקי), ובו מתוארים מתוך עמדות בורגניות: ההתארגנות

⁵ ב' מארק, „בעיות בחקר תנועת המרי היהודית“, יד ושם, ג, ירושלים תשי"ט, עמ' 11—42.
⁶ P. Staras, Partizaninis judejimas lietuvoje, Vilnius 1966, Karo Frontuose, Vilnius 1967, p. 187.

פרטיזן ליד מכשיר אלחוטי. באחד מיערות ליטא.

גונים; התחקות אחרי חוקיות מסויימת בכמה מנושאי המרי בכל אחד מן הארגונים והמקומות בליטא. במתכונת דומה מובאת גם הסקירה השיטתית על כל סוגי המסגרות הפרטי-זניות, שבהן היו יהודים ליטאיים, ואיפיונם מבחינת ההווי הלאומי ותנאי הלחימה.

בהרצאתו של מנהל המכון ההיסטורי היהודי בווארשה, שהוגשה בקונגרס העולמי השני למדעי היהדות בירושלים, באוגוסט 1957, ניתן ביטוי לציפיות הרבות שתלו חלק מהחוקרים היהודים במקורות על חומר היסטורי מתקופת השואה, האמורים להימצא במזרח אירופה: „מחכה לגואלו החומר התיעודי — היהודי, הגרמני, הליטאי והפולני — הנוגע לתנועת המרי היהודית בליטא ובייחוד בוילנה וביערות ליטא וביילורוסיה, שרק חלק מבוטל ממנו נמצא ברשותנו ורובו נמצא בארכיונים ובמוזיאונים בוילנה ובערים אחרות של ליטא וביילורוסיה.“⁶ אכן, במשך שלוש-עשרה השנים שחלפו מאז הובעה משאלה זו לא השתנה כמעט דבר, והגישה לארכיונים אלה עודנה חסומה בפני חוקרים מחוץ לגבולות בריה"מ. עם זאת פורסם במשך השנים חלק מן החומר התיעודי המצוי ברוסיה בהודמנויות שונות וכן פורסמו משפטים של משתפי-פעולה עם הגרמנים. ללא ספק, היו אלה פרסומים מגמתיים, שכוונתם להקטין או להעלים את חלקה של היהדות בלחימה האנטי-נאצית; אף-על-פי-כן ניתן היה לחשוף בהם גם פרטים חדשים הנוגעים לנושא מחקרנו. בנוסף לכך, פורסמו בבריה"מ בשנים אלה מספר ניכר של אלבומי צילומים, קטעים של כתבי-עת ומכתבים מתקופת המלחמה, וכן נתונים, סיכומים וזכרונות המסתמכים על מקורות

המחתרתית של תנועת ההתנגדות בגיטו; הקשרים עם המח-
תרת המפלגתית בעיר קובנא ועם הוועד המפלגתי של דרום
ליטא; החיים והמאבק של הפלוגות הפרטיזניות הסובייטיות
וכמו כן אפיזודות מיוחדות מתוך הקרבות שניהלו עם
ההיטלריסטים. בספר מובאות גם ציטטות מספרו של מארק
דבורזצקי, "ירושלים דליטא אין קאמף און אומקום", שפורסם
בצרפתית ב-1948, ומיומנו של הרמן קרוק, "טאגבוך פון

ד"ר דב לורין

ווילנער געטא", שהופיע בניו-יורק ב-1961, אם כי מדובר
עליהם בזו הלשון: "מחברים אלן, ובמיוחד ה. קרוק, מנסים
תכופות להאיר אירועים מסויימים מהימים ההם באור נוח
ללאומנים הבורגניים היהודיים". לראשונה בספרים מסוג זה
כלולים בהם תמצית באנגלית וברוסית, מפתח שמות וטבלאות
סטטיסטיות מעניינות על ההרכב הלאומי של התנועה הפר-
טיזנית הליטאית. דומה בתוכנו ובמהותו הוא המחקר השני:
"חיילים ליטאיים בחזיתות מלחמת המולדת הגדולה" מאת
י. דוברולסקאס.⁷

לסוג מקורות אחר, שהוא קטן בכמותו מהחומר התיעודי
הנזכר לעיל אך בוודאי אינו גופל ממנו בחשיבותו, ניתן
לשייך את התעודות שנכתבו בתקופת השואה, ברובן בידי
יהודים בודדים או קבוצות. פרט נוסף המאפיין תעודות אלה
הוא העובדה, שרובן ככולן הוצאו מבריה"מ בדרכים שונות.
חומר תיעודי זה כולל בין השאר: כרוזים, חוזרים פנימיים,
מצבות אנשים ונשק, וכן מכתבים של ארגון המחתרת היהודי
בגיטו וילנה; 52 גליונות של השבועון "געטא ידיעות" מגיטו
וילנה; היומנים של אנשי גיטו זה — הרמאן קרוק, זעליג
קלמנוביץ, יצחק רודאשבסקי; יומנו של אליעזר ירושלמי
מגיטו שאבלי; האלמאנאך של ארגון ברית ציון (אב"צ)
מגיטו קובנה; וגליונות "ניצוץ" — בטאון הארגון הזה
שהופיע בקובנה ובמהנות הריכוז בגרמניה. שימוש מירבי
וכן גם ראשוני נעשה במסגרת המחקר במספר תעודות יחידות
מסוגן או אפילו בלעדיות, שגילינו בדרכים שונות: יומן
כתוב אידיש של חייל יהודי בדיבזיה הליטאית; מכתבים
וגליונות כתובים אידיש, שנשלחו על-ידי חיילי הדיבזי-
זיה לארץ-ישראל; חוזרים וגליונות בודדים של בטאון

⁷ J. Dobrovolskas, Lietuviai Kariai Didžiojo, Tėvynės
p. 344.

הארגון החלוצי בגיטו שאבלי, וכן הצהרות אישיות של
הצטרפות לארגון זה; מכתב מאת פרטיזנים יהודים בגבול
המזרחי של ליטא למפקד האזורי בעניין מצבם הקשה; יומן
קרבי של גדוד פרטיזנים יהודים באיזור וילנה; רשימה שמית,
הכוללת פרטים אישיים של לוחמים מגדוד אחר (רובם יהודים
ומיעוטם רוסיים) באותו אזור — על סמך שפע המידע הבלתי-
רגיל שבתעודה מיוחדת-במינה זו, ניתן היה לערוך ריקונס-
טרוקציה נאמנה של הגדוד המעורב וניתוח מצבם של
הלוחמים היהודים.

אולם עם כל חשיבותו של החומר התיעודי והביבליוגרפי
הזה, לא היה בו כדי להבהיר במידה מספקת את האירועים
והעובדות היומיומיים, שהרי "חלק חשוב מחיי היהודים
בתקופה זו" — כפי שהסביר פרופ' דינור — "לפי טבעו לא
יכול היה להשאיר אחריו כל תיעוד, והוא: המרי היהודי,
המחתרת ומאבקה, ההתנגדות לנאצים והיקפה". זאת ועוד:
גם "לגבי פרשת חלקם של היהודים במלחמה בנאצים" מניח
דינור, "שהשתקפותה מראשיתה היתה לקויה", משום "שקידתן
של המעצמות לטשטש במכוון את השתתפות היהודים
במלחמה, לכן התיעוד היחיד עליה — בעדויות ובזכרונות".⁸
המסקנות המתבקשות מקביעה זו הן, שגם אילו היה בידינו
חומר תעודתי מדרגה ראשונה, נוסף לנמצא בטוח גישתנו,
עדיין לא היה בו כדי לגלות רבות מן העובדות והתופעות
המיוחדות ללחימה היהודית בגרמניה הנאצית. כדי להתגבר
על פער כזה, עלינו לפנות לסוג מקורות נוסף: השימוש
בעדויות הקיימות ועריכת ראיונות נוספים, דהיינו יצירת
מקורות נוספים חדשים.

בדיקה יסודית באוספי עדויות קיימות בישראל גילתה
כ-200 עדויות הקשורות בנושא הלחימה או ההתנגדות הפעילה
של יהודי ליטא. מסיבות הקשורות בטיב המידע ורמת
המהימנות בחלק מן העדויות הללו, השתמשנו בצורה קונ-
קרטית ב-45 עדויות בלבד מתוך ארכיון יד ושם וב-20
עדויות מארכיון מורשת.

אולם החלק המכריע של העדויות, שעליהן התבססנו, תוכננו
ובוצעו על-ידינו במיוחד למטרת מתן תשובה לפרשיות
סתומות ושאלות שונות וכן השערות שהוצבו בתחילת המחקר
ובמהלכו. הטכניקה של הראיונות היומנים התבססה על הנסיון
שהצטבר תוך כדי ראיון 90 איש לשם המחקר המסכם על
גיטו קובנה שהוזכר לעיל,⁹ אך תוך התאמה דינאמית לאופייני
שבכל אחת ואחת ממסגרות הלחימה במחקר הנוכחי.

במהלך הראיונות שימשו במשולב ארבע שיטות: ראיון
שאינו מבוסס על כתוב; שימוש בשאלון "פתוח", מתוך
הנחה שבמקרים רבים ישמש בו המראיין כבחומר מנחה
בלבד, בהיותו חופשי להבהיר שאלות הנראות בעלות חשיבות-
יתר וכן גם להוסיף שאלה או הערה במקרה הצורך; שאלון
"סגור" ומרוכז, שנועד למשלוח ומשמש הכנה לפני הראיון
בעל-פה, או כדי לקבל תשובה בכתב, במידה שאין אפשרות

⁸ ב' דינור, "משימותיה של יד ושם", יד ושם, קובץ מחקרים בפרשיות
השואה והגבורה, א, ירושלים תשי"ג, עמ' 12.
⁹ ראה: א"צ בראון וד' לורין, "בעיות השאלון לחקר השואה", יד ושם,
ג, עמ' 87-108.

ובצבאות הפולנים למיניהם; אנשי מחתרת ופרטיזנים מגיטו וילנה והסביבה, וביניהם מנהיגים של ארגוני מחתרת, שליחים לגיטאות אחרים ופעילי מחתרת במחנות-העבודה שאליהם גורשו יהודי וילנה; אנשי מחתרת ופרטיזנים מגיטו שאבלי, ביניהם פליטים מארגון החלוץ בפולין, שהמשיכו לעמוד בקשר מכתבים עם חבריהם בגיטו וארשה; אנשי מחתרת ופרטיזנים במקומות אחרים בליטא, וביניהם שניים שהוצנחו מטעם המטה הפרטיזני הסובייטי. לשם השוואה, השתמשנו גם בחומר מתוך 20 הראיונות שערכנו עם 17 יהודים מלאטביה ואסטוניה, ביניהם חיילים וקצינים של הקורפוס הלאטבי בצבא האדום וחייל מהקורפוס האסטוני בצבא האדום.

כל 220 הראיונות הללו (רובם ככולם מוקלטים) ביצענו במסגרתו ובסיועו המירבי של המדור לתיעוד בעל-פה במכון ליהדות זמננו בירושלים. תוכן הסרטים המוקלטים הועתק במכונת-כתיבה וקוטלג לפי שמות המרואיינים או כינוייהם, וכן לפי מספרים סידוריים בהתאם לסדר הכרונולוגי של ההקלטות. כל החומר הזה שמור בארכיון של המכון.

לפגישה פנים אל פנים;¹⁰ הראיון הקבוצתי לסיכום ועימות של בעיות מיוחדות לאחר ראיון אינדיבידואלי של כל אחד מבני הקבוצה או חלק ממנה.

לשם המטרות המיוחדות של המחקר רואיינו במיוחד 165 איש. 35 ראיונות נערכו באידיש, והשאר בעברית. לפי מהותם אפשר לסווג את המרואיינים לקבוצות כדלקמן: יהודי ליטא שהיו בצבא הליטאי או פעילים בהגנה עצמית; פליטים יהודים מליטא בבריה"מ, ביניהם מראשי הפעילים בהברחת פליטי פולין בליטא, דרך בריה"מ, מגורשים למחנות עבודה בסיביר ובמקומות אחרים, חברי „החלוץ“ שחיו במעין קיבוץ באסיה התיכונה; חיילים יהודים ששירתו בדיביוזה הליטאית בצבא האדום; יהודי ליטא ששירתו ביחידות אחרות בצבא האדום

¹⁰ עם זאת השתמשנו בשיטה זו בשני כנסים המוניים של לוחמים לשעבר, שקוימו בתל-אביב: האחד של פרטיזנים לשעבר ביערות הספר המזרחי של ליטא, בדצמבר 1968, השני — של חיילי הדיביוזה הליטאית, בפברואר 1969.

היהודים בדיביוזה הליטאית

הכפר אלכסייבקה וכפרים סמוכים, איבדה או הדיביוזה חלק ניכר מחייליה — בתוכם מספר רב מאד של יהודים. בסוף 1943 ובתחילת 1944 נלחמה הדיביוזה על אדמת ביילורוסיה, ובמחצית השנייה של 1944 השתתפה בשחרור ליטא. בשנת 1945 עד סוף המלחמה לחמה הדיביוזה בקורלנד שבלטביה; מספר החיילים היהודים ששרדו בה בעת היא כבר היה מועט.

כדי להגיע לאומדנה סבירה על חלקם של החיילים היהודים בדיביוזה בפעילות הקרבית, ניתן להסתייע במספר עובדות: [1] מיום טבילת האש הראשונה של הדיביוזה הליטאית ועד ליום הכניעה של גרמניה הנאצית, השתתפו חייליה, פרט להפסקות קצרות לשם נופש והתארגנות-מחדש, במשך שנתיים ורבע בקרבות רבים, כמה מהם קשים ביותר. [2] עד קיץ 1943, הוזה אומר, כולל תקופת הקרבות הקשים ביותר בתולדות הדיביוזה, היוו היהודים את החלק הגדול של חיילי יחידה זו. [3] רוב החיילים היהודים בתקופת הקרבות הראשונים היו טוראים ובעלי דרגות אחרות ביחידות הרובאיות של החי"ר; יחידות אלו סבלו אבידות קשות ביותר

הדיביוזה הליטאית הרובאית מס' 16 של הצבא האדום הוקמה לפי צו הוועדה הממלכתית להגנה (GKO) בסוף דצמבר 1941. כמקובל אז בצבא האדום, הורכבה הדיביוזה משלוש חטיבות רובאיות (מס' 156, מס' 167 ומס' 249) ורגימנט ארטילרי (מס' 224).

כדי למלא בהצלחה את התפקיד הפוליטי שנועד לדיביוזה זו לגבי המאבק הסובייטי לטווח רחוק, הופעלו בתוכה שורה של מסגרות מיוחדות, כגון: הפלוגה המיוחדת לאימון פרטיזנים שהוצנחו לאחר מכן בליטא; להקות וחוגים לבידור; עתונות ליטאית. כמו כן הוגברו בה המסגרות הפוליטיות והבטחוניות. כתוצאה מכך, מנתה הדיביוזה (בתקופת השיא) למעלה מ-12,000 חיילים. מסיבות פוליטיות מונה הסגל הפיקודי הבכיר מתוך הליטאים המעטים שברחו מליטא ומתוך אזרחים סובייטיים ותיקים ממוצא ליטאי, ואילו רוב החיילים (במיוחד בתקופה הראשונה) היה מקרב הפליטים היהודים מליטא, אשר איישו את היחידות הרובאיות ואת סגל הפיקוד הנמוך והבינוני.

טבילת האש הראשונה של הדיביוזה אירעה בקרבות הקשים ביותר באזור אוריוול (חזית המרכז), בראשית 1943. על יד

קצין וקבוצת חיילים של הדיביזיה הליטאית, יולי 1943.

להסתפק לפחות במבחר אופייני ומייצג של עובדות אלה לגבי כלל הלוחמים היהודים.

תקופת ההתארגנות והכוננות הממושכת יחסית, שהיתה גדושה אימונים אינטנסיביים מדי יום ביומו, הביאה לגיבוש הווי חברתי תוסס של הדיביזיה, אך עם זאת גרמה לנזק מסויים במוראל הצבאי. דבר זה התבטא בין השאר בהתחמ-קויות מהאימונים ובהפרות משמעתיות אחרות. מבחינה זו, „ליהודים לא היה שם טוב אצל המפקדים הגבוהים“. טבילת האש הראשונה של הדיביזיה בקרבות החורף של שנת 1943, שהיוותה מיבחן ראשון בהתנהגות ובכושר קרבי, נערכה בתנאים קשים ביותר מבחינה צבאית. רבים מבין אלפי הלוחמים היהודים, שהיוו את רוב כוח-האדם בחיל הרגלים, נפגעו באותה התקפת-נפל, כשהם מסתערים בקומה זקופה בשדה השלג הגלוי לאש האויב המבוצר. התנהגות אמיצה ומרשימה זו הפתיעה אז את הפיקוד הממורמר, שהיה בעצמו נבוך ומאוכזב נוכח הכשלון החרוק. „בזמן האימונים לא יכולתי להקים את היהודים על הרגליים — הביע תדהמתו אל"מ מוטיאקא, מפקד חטיבה 167 — ובקרב לא יכולתי להשכיב אותם. הם התקדמו בקומה זקופה“. התגבשות הערכה חיובית כללית ללוחמתם של החיילים היהודים הלכה וגברה בחוגי הפיקוד העליון בהמשך הקרבות, הודות לנסיגתם האישי של מפקדים קרביים בכירים עם פיקודיהם היהודים. מפקד חטיבה 249, סא"ל ליסנקו, שהגיע לדיביזיה מגדוד קוזאקים וזלזל בתחילה בכושרם הצבאי של החיילים היהודים, „בעלי הרובים העקור-מים“, שינה כעבור זמן את דעתו בצורה קיצונית ואף הציע

בקרבות הראשונים. [4] בגלל אופיה הקרבי של הדיביזיה וריבוי סיטואציות צבאיות חמורות בחזית, שדרשו הטלת מירב כוח-האדם המסוגל לשאת נשק למקומות תורפה, השתתפו בפועל בקרבות גם אותם נושאי התפקידים שלכאורה היו בלתי-קרביים ונחשבו לבטוחים יחסית. [5] חלק ניכר מהחיילים היהודים ששרדו בדיביזיה ועברו לתפקידים שונים ביחידות-סיוע, בשירותים ובמטות — היו בעבר לוחמים ביחידות הרובאיות שהשתתפו בקרבות ונפצעו בהן פעם ויותר.¹¹

ניתן איפוא לקבוע בוודאות, שפרט לבודדים הקיפה הפעילות הקרבית את רוב רובם של החיילים היהודים בדיביזיה, כולל בעלי התפקידים שבשעות רגיעה ואימונים גהנו מנוחיות יחסית.

כיצד לחמו החיילים היהודים בדיביזיה הליטאית?

הטיעון העיקרי בסוגיה זו הוא הערכתי גרידא, ומחייב איפוא, לשם מניעת הגזמה לכאן או לכאן, שימוש בקריטריוני-הערכה שיטתיים ככל האפשר. במקרה דנן ניתן להשתמש בהערכות שהוענקו לחיילים היהודים (כפרטים) על-ידי פיקוד הדיביזיה לפי סולם ההערכות שהיה נהוג באותו זמן בצבא האדום. אך הואיל והמידע בדבר הערכות או ציונים שהוענקו לחיילים יהודים בלאו הכי אינו מקיף ושיטתי — הכרח

¹¹ על מידת הפגיעות בקרב החיילים היהודים בדיביזיה, ניתן ללמוד גם מהעובדה שמתוך 60 החיילים היהודים של הדיביזיה שרואיינו, כ-42% (75%) נפצעו לפחות פעם אחת ואילו 24% (40%) נפצעו לפחות פעמיים.

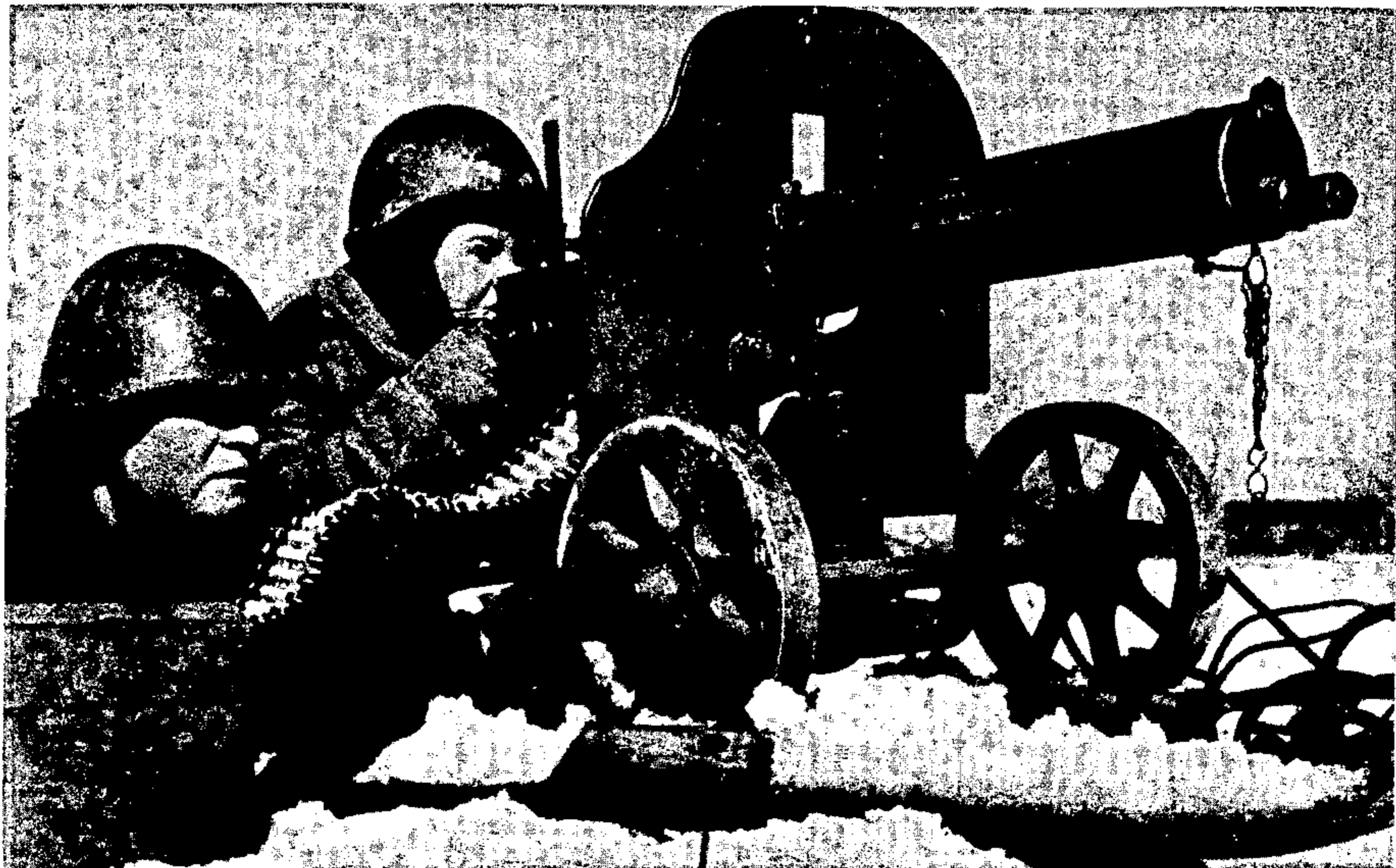
היהודי קוריסקי, ש"במלאו את מקום הרגם שיצא מכלל פעולה הבטיח רציפות פעולתה של המרגמה". החייל גרשמאן היסל במרגמתו במשך יום מספר נקודות אש של האויב. בין החיילים שזכו לקבל אות הצטיינות היה החובש האנס, שחילץ 12 איש משדה הקרב ועבור זה הוענק לו ב-1 במרץ 1943 האות "עבור אומץ לב". התוצאות המזהירות של קרבות קיץ 1943 באותה גיזרה איפשרו מתן הערכה במתכונת הרבה יותר רחבה לחיילים רבים, שהצטיינותם התבטאה במיוחד בביצוע פעולות בעלות אופי של תעוזה תוך פריצה לחפירות האויב וקרב פנים-אל-פנים, כמו למשל, הטוראי מ. אשר "חדר בראש חבריו לחפירות האויב ובקרב כידונים הרג המישה חיילים גרמניים". באותו קרב כידונים הצליח המקלען שמואל שניידר לפרק רב"ט גרמני מנשקו בחפירתו ולקחתו בשבי. כן לא חסרו גם בקרבות אלו הצטיינות כדוגמת זו של הקשרית סימה קליין, אשר, למרות ההפצצות לא נטשה אף לרגע את מכשיר הקשר, או כמעשהו של הקומיסאר של חטיבה 156, פ' לויטאץ, שלפי הודעת המחלקה הפוליטית של הדיביזיה הליטאית מה-5 ביולי 1943, הפיח רוח קרבית בלוחמים הודות להתנהגותו. סך-הכל חולקו לאחר קרבות אלו 1,817 אותות ועיטורים.

בקרבות הבאים של הדיביזיה בביילורוסיה, בליטא ובקור-לאנד, שטיבם הצריך שימוש מוגבר בטכסיסים טאקטיים מיוחדים (כגון איגוף האויב וחדירה לעורפו וכן הפעלה אינטנסיבית של הארטילריה נגד שריון), עלתה חשיבותם של

שלושה מפיקודיו היהודים לתואר גיבור ברית-המועצות. כן שונתה דעת-הקהל בדיביזיה וביחידותיה השכנות, בעיקר לנוכח המספר הבולט של טוראים וקצינים יהודים מצטיינים שזכו לאותות ועיטורים עבור גילויי אומץ-לב, תושייה, הצמדות למטרה ומנהיגות.

עד כניסת הדיביזיה לקרבות ניתנו הערכות לחיילים מצ-טיינים באימונים ובמילוי תפקידים בעיקר על-ידי ציון לשבח, שלפעמים היה מלווה בעלייה בדרגה, כמו במקרה של הטוראי היהודי וויינר שהועלה על-ידי מפקד הדיביזיה לדרגת סמל. באווירת הדכאון ששררה אחרי קרבות חורף 1943, ניתן בעיקר פומבי לאותם חיילים שהצטיינותם בקרבות התבטאה במיוחד בגילוי כוח-סבל, היצמדות למטרה ומילוי תפקיד תוך לחץ כבד של אש האויב העדיפה. כך, למשל, בעצרת חיילי הדיביזיה הליטאית לאחר הקרבות צוינו בין השאר לשבח על-ידי המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית הליטאית גילויי הגבורה של הקומיסארים היהודים וולפסון, שניספה בקרב כידונים, ומייגל, שפרץ בראש חיילי הפלוגה השישית (היהודית) מחטיבה 167 לחפירות האויב והרג שם חייל גרמני באת חפירה. השניים הושו בנאום ההספד הפומבי לנסיכי ליטא הקדמונים גאדימין וקאסטוטיס, גיבורי המאבק נגד הגרמנים. לפרסום ניכר בדיביזיה ואף מחוצה לה זכתה האחות-החובשת רחל באטלר, שכונתה בפי החיילים, הנערה העשויה ללא-חת. בעתון הדיביזיה בשפה הרוסית, "רודינא-זאביוט" מה-7 באפריל 1943 צויין לשבח שמו של החייל

בחזית אורל, פברואר 1943.

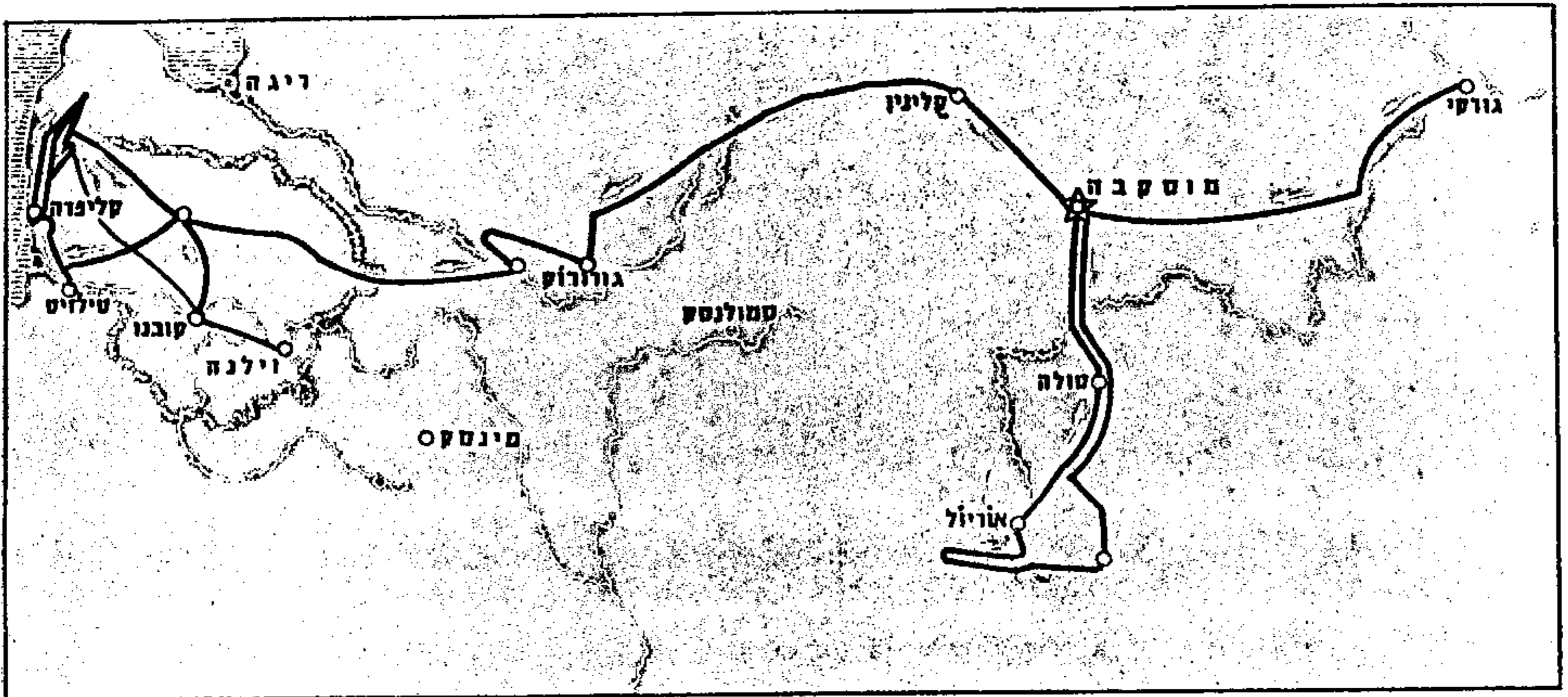

חיילי הדיביזיה הליטאית צועדים בשלג, בחזית אורל, פברואר 1943.

בנוסף למניעים הערכיים שמכוחם התגייסו היהודים מליטא לדיביזיה, גרמה גם תקופת האימונים הממושכת יחסית (שלא היתה מקובלת אז ביחידות אחרות) לכך, שהחיילים „יצפו לקרב בדריכות“. הואיל ורובם טרם התנסו בקרב, לפחות לא במימדים של חורף 1943, נוסף גם גורם הסקרנות וההתלהבות, עד כדי כך ש„הלכו לחזית כאילו הולכים לריקוד ולא היה פחד“. גם אם מימדי הכשלון של הקרבות הראשונים, שמוקדו העיקרי היה בכפר אלקסייבקה, השכיחו את ההתלהבות משרידי הלוחמים שעלו על מוצב זה שנית בקיץ 1943,

מפקדי חי"ר המצטיינים בכושר מנהיגות, יוזמה, תושייה ומהירות החלטה, ושל התותחנים בעלי כושר ביצוע מעולה ודבקות במטרה בכל מצב. במקביל עלה אז גם מספר החיילים היהודים המצטיינים בתכונות אלה. וכן בא הדבר לידי ביטוי באישיותו ובפעלו של כל אחד מארבעת מקבלי התואר הגבוה ביותר — „גיבור ברית המועצות“, והם: רב-סרן וולף וילנסקי, מפקד גדוד רובאי בחטיבה 249; סמ"ר קלמן שור, מפקד תותח בחטיבה 249; טר"ש הירש אוז'פול, כוונ-תותחן בחטיבה 249; טוראי בוריס צינדל, תותחן מרגימנט 224.

דרכה של הדיביזיה הליטאית ה-16 מגדות הוולגה עד שפת הים הבלטי.

אשר לנו ורוצה להשמיד אותנו; על כן חייב יהודי להילחם ולמסור את כל היקר לו כדי לגצח את הגרמני, וכך זה היה. לפי ניתוח תוכן מכתבים שכתבו חיילים יהודים ונאומים של קומיסארים יהודים, מסתבר, שאכן בנושא זה היתה הזדהות רבה מאד הן מצד המדברים והכותבים והן מצד המאזינים בעצרות.

אחת הבעיות שהעיקה להלכה ולמעשה על החיילים היהודים לפני הקרב ובתוך הקרב היתה האפשרות ליפול בשבי. לאור הידוע להם מהגסיון המר של שבויים יהודים שנפלו בידי הנאצים, וכתוצאה מגישתם המיוחדת למלחמה, שררה ביניהם הסכמה — מעין החלטה — ש, יהודי לא יכול להיכנע. העובדה שבין חבריהם לנשק — הליטאים — אירעו מקרים לא מעטים של עריקה ואף של אילוף יהודים, לעבור את הקווים, תוך כדי סיורים או בנסיבות אחרות, הגבירה את החששות התמידיים של הלוחמים היהודים. בהבדל הבולט בין התנהגות היהודים לבין הליטאים במצבים כאלה הבחינו היטב גם חוגי הפיקוד העליון בדיביזיה. כך, למשל, היה מפקד חטיבה 167, אל"מ שורקוס, נוהג להעיר לגבי המצבה היומית של נעדרים והרוגים כדלהלן: „במידה וישנם יהודים בין הנעדרים אין לחשוב אותם כשבויים“.

במקרים מסויימים, כאשר הסכנה לנפילה בשבי היתה מוחשית ביותר, נערכו שיחות על הנושא בין החיילים היהודים, והוחלט שברגע הקריטי „אחד יירה בשני“. כך, למשל, הועלה נושא זה לדיון בישיבת חירום במטה אחד הגדודים, שהיה מאוגף, והובטח, שאם יפלו בשבי לא יסגירו את החיילים היהודים. על אף ההחלטה הכללית לא להימסר לאויב, אירעו כמה מקרים, שחיילים יהודים נפלו בשבי הגרמנים. ברוב המקרים הללו נתגלתה זהותם על-ידי חבריהם הליטאים, והם הוצאו להורג בעינויים אכזריים, אלא אם כן הצליחו להתאבד לפני כן.

הרי עלה הפעם משקל האמביציה וההרגשה, ש, חייבים לכבוש את המקום הזה פשוט בשביל לשלם חוב של היחידה הזו“.

כאשר הידיעות על חורבן עיירותיהם ורצח משפחותיהם נעשו מוחשיות לחיילים היהודים בדיביזיה הליטאית, הפכה גם הרגשת הנקם, שעד כה היתה מעורפלת ומופשטת, לממשית יותר. כזו למשל היתה תגובתו הספונטאנית של תותחן יהודי מחטיבה 249 לאחר שקיבל בחזית בביילורוסיה מכתב מאחותו: „בחדש ינואר נרצחה אמנו האהובה“. הוא התנדב בו ביום למשימה מסוכנת ביותר בה נפצע קשה ועבור ביצועה הוענק לו עיטור „הכוכב האדום“. בקרבות פנים אל פנים ניתנו, איפוא, לחיילים היהודים הזדמנויות כמעט ללא ספור לבטא את הרגשת הנקם. „אני נוקם“, אמר הקצין וילנסקי שהוזכר לעיל, „את נקמת הורי הנרצחים, נקמת חיי עמי ההרוסים, נקמת חייהם של אלפי ילדים, זקנים ונשים יהודיים שרצחום הנאצים בליטא שלי ובמקומות אחרים“. עלייתו המהירה של קצין זה בדרגות הפיקוד, ובעיקר הצטיינותו האישית בפעילות הקרבית, אינן מותירות מקום לספק, שדבריו אלו היו רחוקים מלהיות מליצות גרידא.

אווירה זו היוותה, כמובן, רקע נוח לקליטת התעמולה השיטתית, שהופעלה על-ידי המנגנון הפוליטי בכתב ובעל-פה וכוונה גם לחיילים היהודים, תוך ניצול כל הזדמנות „לספר על הזוועות בליטא ולעורר את החיילים לצעוד מערבה לכיוון הבית“. כך, למשל, באחת מעצרות התעמולה שאורגנו במיוחד לחיילים יהודים, הופיע קומיסאר בנאום נלהב באידיש בו קרא „לנקמה בעד הדמעות של אמותינו ובכי התמרורים של ילדינו ועבור דמם הנקי שנשפך“. חייל יהודי פצוע גאם לפני היציאה לחזית: „הגרמנים עומדים לכולות את עמנו ואת כולנו“ — וביקש להחזירו לחזית. הוא מציין בעדותו עשרים שנה לאחר מכן, ש, אכן באותה תקופה כל מחשבותינו נסבו על כך שהגרמני כבר השמיד את הורינו, בתינו וכל